

Любов Фроляк (*Lyubov Frolyak*)

Люблін, Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні

ДО ПИТАННЯ ПРО МОВНО-КУЛЬТУРНУ АСИМІЛЯЦІЮ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З БОЙКІВЩИНИ НА ДОНЕЧЧИНУ В УКРАЇНІ

On the Issue of the Linguistic and Cultural Assimilation of Displaced Persons from the Western Boyko Region to the Donetsk Region in Ukraine

ABSTRACT: The article is devoted to a study of the dynamics of linguistic and cultural assimilation of migrants from the Boyko region to the Donetsk region in Ukraine and the establishment of relevant factors that contributed to this process or delayed it. The research was carried out on the material of two centres of compact resettlement of the Boykos, who found themselves in different linguistic, cultural and social conditions. The author focuses on the role of the presence/absence of the dominant dialect of the recipient micro-society, the degree of linguistic and cultural affinity between the migrants and the host micro-society, the conflictogenicity of the situation, the language of education and the language of the city in the process of the assimilation of the migrants and their descendants.

KEYWORDS: ethnic identity, linguistic and cultural assimilation, Ukrainian Boyko dialects, Ukrainian East Steppe dialects, The 1951 Polish-Soviet territorial exchange

Вступ. До питання про трансформації українського діалектного континууму, причини змін та методологію їх досліджень

До важливих завдань українського мовознавства належить вивчення мовних явищ та процесів, які постають внаслідок порушення закономірностей існування усталеного діалектного континууму, що виявляється у зміщенні чи стиранні діалектних меж, які історично склалися, у змішування говіркових систем внаслідок масового переміщення населення в межах території країни, у нівеляції чи консервації діалектних відмінностей, у частковому збереженні чи занепаді етнічної самобутності автохтонного населення і переселенців тощо. Як відзначає Павло Гриценко, у ХХ ст. український діалектний континуум зазнав кількох значних змін,

пов'язаних не з іманентним розвитком окремих діалектних одиниць чи їх сукупностей, а з транслокацією, перенесенням у географічному просторі діалектних систем, що зумовило зміну мовного ландшафту і внутрішньосистемні зміни цих говірок¹.

Так, до масштабних змін на мапі українських говорів у кінці ХХ та початку ХХІ ст. слід віднести відселення мешканців Чорнобильської зони, яке примусило українських діалектологів випрацювати методологію вивчення переселенських говірок та визначити напрямки їх дослідження².

Насамперед було поставлено завдання «акумуляції ще не втрачених свідчень про ці говірки», а також створення діалектного мовного фонду «для об'єктивного вивчення в майбутньому факторів, напрямів та інтенсивності змін цих говірок у нових умовах функціонування»³. Основою досліджень стала гіпотеза, за якою характер змін переселенських говірок залежить від сукупності зовнішніх (позамовних) та внутрішньомовних (власне структурних) факторів. До визначальних зовнішніх факторів було віднесено ступінь збереження цілості вихідного мікросоціуму, а визначальним внутрішньомовним фактором динаміки переселенської говірки було визнано «ступінь структурної близькості контактуючих говірок, необхідність адаптування рідної говірки у процесі спілкування до іншої говірки»⁴.

Ці методологічні напрацювання ґрунтувалися на досвіді української діалектології у вивченні закономірностей функціонування старожитніх та новостворених українських говірок, враховували діалектну специфіку регіону відселення та регіону дозаселення (у цьому випадку контакт відбувався між середньополіськими говірками північного наріччя та переважно середньонаддніпрянськими говірками з рисами, спільними з говірками північного наріччя⁵) і були спрямовані на перспективу. Адже відразу після переселення складно було прогнозувати результат «вимишування» говірок, а, як передбачали вчені, «напрями змін, результати міжговіркової взаємодії стануть очевидними лише через певний проміжок часу»⁶.

¹ П. Гриценко, *Діалектна межа як ідеологема лінгвістичної географії*, [в:] *Slowa jak mosty nad wiekami*, Białystok 2003, с. 168.

² Див.: *Говірки Чорнобильської зони. Тексти*, упор. П.Ю. Гриценко та ін., Київ 1996; П.Ю. Гриценко, Г.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін., *Говірки Чорнобильської зони: Системний опис*, Київ 1999; Л. Рябець, *Говірки Чорнобильської зони в лексикографічному опрацюванні*, «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика» 2021, № 1 (29), с. 31-34.

³ П. Гриценко, *Говірки Чорнобильської зони сьогодні*, [в:] *Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції*, Київ 1996, с. 44.

⁴ П.Ю. Гриценко, *Дослідження говірок Чорнобильської зони на тлі інших діалектних систем*, [в:] *Говірки Чорнобильської зони: Системний опис*, Київ 1999, с. 8.

⁵ П.Ю. Гриценко, *Дослідження говірок...*, с. 9-10.

⁶ Там само, с. 6-7.

В українському мовному ландшафті значні зміни відбувалися також у післявоєнні роки внаслідок вимушених, організованих державою переміщень мешканців окремих регіонів як в межах України, так і в межах колишнього Радянського Союзу. Зокрема, на території поширення східностепових говірок з'явилися краплі говірок південно-західного наріччя, носіями яких були переселенські громади, які виникли внаслідок «Акції-51», під час якої, відповідно до *Угоди між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій* у південні та східні області України були виселені 32 тисячі осіб. Як зазначають історики, «примусове виселення українців із території Західної Бойківщини було здійснено протягом червня – жовтня 1951 р. Депортації зазнали мешканці 45 сіл Нижньо-Устрицького, Стрілківського та Хирівського районів тодішньої Дрогобицької області»⁷.

За даними, які наводить у своєму дослідженні історії переселення Іван Ніточко, «з 45 сіл (4 – Хирівського району, 2 – Стрілківського району і 38 сіл Нижньо-Устрицького району) в 25 сіл Донецької області, 20 сіл Одеської області, 10 сіл Миколаївської області і в 5 сіл Херсонської області було переселено: в Одеську область – 10283 особи; Сталінську (Донецьку) область – 10037; Херсонську – 5059; в Миколаївську – 6000 осіб»⁸.

Таким чином більше 70 років тому у різних регіонах України, в тому числі й на території поширення східностепових говірок у селах Донецької (колишньої Сталінської) області було створено мішані за мовно-культурною ознакою мікросоціуми, у яких з того часу змінилося кілька поколінь, що дозволяє простежити динаміку мовної ситуації, яка тут склалася.

Події, пов'язані з переселенням мешканців Західної Бойківщини та з їхнім виживанням й адаптацією в регіонах Східної та Південної України, було висвітлено переважно в історичній та краєзнавчій науковій літературі, а також у публіцистичних джерелах, що містять, зокрема, документальні матеріали та свідчення народної пам'яті (див. праці Наталі Кляшторної, Надії Тутової, Ярослави Пасічко, Дарії Петречко, Івана Ніточка та публікації в пресі 2015-2023 років). Окремого мовознавчого дослідження, присвяченого мовно-культурній адаптації бойків у середовищі українських східностепових говірок Донеччини досі здійснено не було.

У зв'язку з цим **метою** нашого дослідження є загальна характеристика сучасного стану обраних переселенських говірок та встановлення внутрішньомовних і позамовних чинників, які вплинули на мовно-культурну асиміляцію й етнічну самоідентифікацію переселенців з Бойківщини та їхніх нащадків.

За **методологічну основу дослідження** приймаємо згадані нами вище теоретичні положення українських вчених – дослідників чорнобильських говірок щодо необхідності комплексного врахування зовнішньомовних та внутріш-

⁷ Н.О. Кляшторна, *Акція-51. Останні свідки*, Вінниця 2006, с. 23.

⁸ І. Ніточко, *Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року*, Одеса 2011, с. 7.

ньомовних чинників, що зумовлюють динаміку переселенських говірок, та щодо важливості для збереження вихідної говірки таких факторів, як ступінь цілісності мікросоціуму і характер спорідненості переселенської говірки та говірки-реципієнта. Враховуючи специфіку соціомовної ситуації на Донеччині, вважаємо також за необхідне звернутися до досвіду дослідників полілінгвальних регіонів України, які, крім власне мовних, беруть до уваги також такі позамовні чинники, як тривалість та інтенсивність контактування, ставлення мовців до контактних мов (діалектів), наявність (чи відсутність) конфліктів на етномовному ґрунті, характер індивідуального полілінгвізму мовців, наявність (чи відсутність) літературної форми контактних мов, характер мовної і освітньої політики, наявність (чи відсутність) конфліктності на релігійному ґрунті та інші, притаманні досліджуваному регіону⁹.

У разі розгляду соціомовних ситуацій на Донеччині необхідно також зважати на значну урбанізацію регіону, а отже, на домінуючий характер мови міста, яка впливає на мову навколишніх сіл. Простежимо характер дії деяких з названих вище соціомовних чинників, які визначають зміни в переселенських говірках.

Зосередимось на спостереженні динаміки гетерогенної говірки та її етнокультурної складової **на прикладі двох мікросоціумів**, які зазнали переселення з теренів південно-західного наріччя української мови на територію східно-тепових донецьких говірок і при цьому опинились у дещо відмінних умовах: бойків у с. Званівка Бахмутського району (північ Донецької області) та бойків і лемків у с. Мічуріне Кальміуського району (південь Донецької області).

До чисельно найбільших громад, які було виселено на Схід України, зокрема на Донбас, можна віднести переселенців із села Ліскуватого колишнього Хирівського району Дрогобицької області. Виселено було всю громаду Ліскуватого (312 родин, близько 1400 осіб¹⁰). Як підкреслює у своєму дослідженні, присвяченому архівним матеріалам «Акції-51», Ярослава Пасічко, «із 32 тис. депортованих у 1951 р. кожен 23-й був із Ліскуватого! За кількістю переселених родин с. Ліскувате поступається лише м. Нижні Устрики та селам Чорна і Коростенко»¹¹.

Українське населення (бойків) села Чорна, яке у 1940-1951 роках входило до Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області, було вивезено до станції Карань Сталінської (тепер Донецької) області, а потім розподілено у кілька населених пунктів: у смт. Тельманове (нині Бойківське) було переселено 514 осіб, у село Мічуріне – 282, у село Стара Ласпа – 299¹².

⁹ Див.: А. Колесников, М. Делюсто, *Проблеми збереження й розвитку ідіомів у полілінгвальному межиріччі Дністра і Дунаю*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, nr 4, s. 820-821.

¹⁰ За іншими даними – 332 родини (1436 осіб): див., наприклад: Н.О. Кляшторна, *Акція-51...*

¹¹ Я. Пасічко, «Акція-51» (аналіз фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс), «Військово-історичний меридіан» 2018, вип. 22, с. 151.

¹² Н. Кляшторна, *Акція-51...*, с. 193, також: Д. Петречко, *Втрачені українські села. Чорна, Брошнів-Осада* 2010.

Село Званівка, до якого переселили бойків із Ліскуватого, на сьогодні є центром Званівської територіальної громади Бахмутського району на півночі Донецької області. Відстань від села Званівка: до обласного центру (міста Донецька) – 120 км; до районного центру (міста Бахмута) – 35 км. На півночі межує з містом Сіверськ, на півдні – з селом Переїзне, на південному сході – з селом Роздолівка.

Село Мічуріне Кальміуського району Донецької області, до якого переселили бойків з Чорної, входить до Бойківської селищної громади. Відстань від Донецька – 86 км, від Бойківського – 7,5 км, 31 км від залізничної станції Карань. Село перебуває на тимчасово окупованій території (ОРДЛО).

Компактність переселення та мовно-діалектне оточення як чинники динаміки говірки переселенців. Вплив мови освіти на самоідентифікацію нащадків бойків

Дослідники переселенських говірок відзначають, що «інтенсивність адаптивних змін вихідної говірки у нових умовах залежить від чисельності переселенців у складі новосформованого мікросоціуму, можливості спілкування рідною говіркою без переключення на інший тип діалектного мовлення та необхідності урахування (часто підсвідомого) специфічних рис іншої, контактної говірки»¹³, і тим самим відносять компактність переселення та ступінь збереження цілісності вихідного мікросоціуму до найважливіших чинників збереження говірки та етнічної самоідентифікації її носіїв.

До сіл Званівка, Роздолівка та Верхньокам'янське, розташованих одне від одного на відстані 10-15 км, було депортовано 360 сімей (354 – бойків, 6 – лемків)¹⁴. Важливо відзначити, що в той же час громада с. Званівка поповнилася переселенцями з села Мочари Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області (нині гміна Устрики-Долішні Бещадського повіту Підкарпатського воєводства). Таке дозаселення сприяло кількісному збільшенню бойківської спільноти у селі, у межах якої можливе було спілкування рідною говіркою, що на довше затримало її функціонування у вже новому мікросоціумі.

Слід зазначити, що Званівка до переселення до неї бойків, як і навколишні села, була заможним селом з домінантним україномовним населенням, яке значно постраждало від голоду 1933 року. У складі громади була також група німецьких сімей. У селі був млин, земська лікарня на 50 місць, школа, колгоспна їдальня, електрична станція, пасіка, православний храм. Колгосп був багатий¹⁵.

¹³ П. Гриценко, *Дослідження...*, с. 11.

¹⁴ Ю. Чебрець, *Депортовані назавжди. Бойки та лемки: хто такі та як опинилися на Сході*, «Громада Схід» 2020, № 19(28), [в:] <https://gromadaskhid.com.ua/deportovani-nazavzhdy-hto-taki-boyky-ta-lemky-i-yak-opunylsya-na-shodi> (15.11.2021).

¹⁵ М. Дейнега, *Спогади старого ветерана про свою «малу батьківщину», село Званівка в Україні*, «Вісник національного університету „Львівська політехніка”» 2003, № 493, с. 282-288.

Голод завдав великої шкоди громаді, забравши у селі 108 життів, село зубожіло, однак до складу громади входила сильна група родин, які підтримували одну одну та односельців. Після подій Другої світової війни німців у селі майже не залишилось. Таким чином, в результаті виселення німців та переселення до Званівки бойків у 1951 році в селі утворився новий мікросоціум: майже гомогенна домінантна українська громада поповнилася кількісно значною групою нових її членів, які відрізнялися від місцевих мешканців говіркою та рисами матеріальної і духовної культури.

Адаптація бойків на Донеччині була нелегкою. Переселенці розповідають, що до початку переселення обіцяне їм житло побудувати не встигли, тому вони зимували у недобудованих холодних і сирих будинках, у незвичних для них умовах: «Ну а привезли сюда вже, то ше хати ті не били готові, а нас дали на квартири тут по месним. Ну хати ще не висохли, то ми вже заходили... а топити не було чим, боже! Ото на фермі, шо то кізяки... висохло, і тім топили. Пока топиш, пока і тепло»¹⁶ (переселенка з с. Мочари). Частина прибулих підселяли до сімей, які жили в своїх хатах. У розповідях найстаршого покоління переселенців часто можна почути, що місцеві мешканці села, які пережили голод, переважно співчутливо поставились до бойків, ділилися з ними шматком хліба.

Важливим для входження новоприбулих до нового для них мікросоціуму було те, що між ними та місцевими мешканцями відбувалося активне спілкування, не було абсолютної ізоляції, у селі ситуація не була гостро конфліктогенною, хоч і не обходилося без непорозумінь, дрібних сутичок. Так, за словами Н. Тутової,

дехто не розумів, чому приїжджі не працюють на свята, не приймав нашу говірку, традиції, звичаї. Хтось навіть спочатку обзивався „бандерами"... Але в більшості переселенців прийняли добре. Згодом місцеві хлопці почали зустрічатися з приїжджими дівчатами й навпаки та й переженилися¹⁷.

Стосунки між переселенцями та місцевими у Званівці та навколишніх селах були більш рівними, ніж у селах південних районів Донеччини, звідки деякі родини бойків з причини гострих конфліктів із місцевими мешканцями переселилися до Званівки¹⁸.

¹⁶ Записи здійснено автором статті у період з кінця 1980-х до 2013 року. Тексти подано у спрощеній транскрипції, засобами української графіки, оскільки власне говіркові риси тут не розглядаємо.

¹⁷ О. Лагер, *Дорога в один кінець. Історія переселення бойків і лемків на Донбас на прикладі однієї родини (монолог)*, «Вільне Радіо» 11.09.2022, [в:] <https://freeradio.com.ua/doroha-v-odyn-kinets-istoriia-pereselennia-boikiv-i-lemkiv-na-donbas-na-prykladi-odniiei-rodyny-monoloh> (11.09.2022).

¹⁸ Див., наприклад: О. Расулова, *За лінією пам'яті. Нащадки бойків і лемків Донбасу*, «LB.ua» 02.01.2021, [в:] https://lb.ua/society/2021/01/02/474270_liniiyu_pamyati_nashchadki_boykiv_i.html (14.01.21).

За свідченнями мешканців села, переселенці спочатку одружувалися лише між собою. Мішані шлюби з'явилися вже в 60-х роках, що частково інтенсифікувало процес мовної асиміляції. Загалом же найстарше покоління переважно трималося своєї говірки, однак спілкування з односельцями та з мешканцями навколишніх сіл примушувало і найстарших вдаватися до змін у говірковому мовленні, що виявлялося у доборі спільних для степових і бойківських говірок мовних засобів, або ж у засвоєнні словникового складу місцевої говірки.

Належність первинної говірки мешканців с. Званівка до домінуючих українських говірок регіону, а також перевага інтегральних рис над диференційними у говірках, якими послуговувалися мешканці новоствореного мікросоціуму, сприяли мовній адаптації бойків у середовищі східностепових говірок.

Деякі ж культурні особливості бойків зберігалися довше. Зокрема, переселенці та їх нащадки до сьогодні відзначають деякі відмінності в обрядодіях колядування, щедрування, ворожіння, в звичаях великодніх свят тощо, характерних для переселенців з Бойківщини, та тих, що притаманні корінним мешканцям сіл.

Так, в одному з інтерв'ю інтернет-виданню «Лівий берег» Ольга Коцір, батьків якої переселили до Званівки з Ліскуватого, розповідає про різдвяні традиції переселенців та їхніх нащадків¹⁹. Зауважимо, що з усіх перерахованих у цій розповіді страв нетиповими для Донеччини є лише *киселиця* і *бабульки*, які заміняли у бойків кутю, інші страви відрізняються лише назвами. Як свідчать тексти, записані нами від переселенців, ще менше відмінностей було серед реалій та назв великодніх та купальських звичаїв та обрядів. Отже, спільних ознак у побуті та традиційній обрядовості корінних мешканців Званівки та переселенців виявилось більше, ніж відмінностей, при цьому бойки та їхні нащадки частково зберегли назви предметів матеріальної чи елементів духовної культури, притаманних цій етнічній групі. Таким чином, у Званівці утворився новий мікросоціум з гетерогенною говіркою, яка склалася на основі двох основних груп ідіолектів: домінуючої східностепової (говірка корінних мешканців Званівки та переселенців з навколишніх сіл) та додаткової, що виникла на основі бойківської говірки і зберігала деякі її ознаки.

На час перших експедицій автора статті до Званівки та навколишніх сіл (кінець 1980-х – 1990-ті рр.) у мовленні найстаршого покоління переселенців можна було виявити насамперед лексичні, акцентуаційно-інтонаційні та деякі граматичні ознаки бойківської говірки, а також елементи ономастичної системи вихідної говірки (антропоніми, топоніми, мікротопоніми)²⁰. Підкреслимо, що

¹⁹ Там само.

²⁰ Наприклад, зразок мовлення переселенки: «І після того наша хата згоріла, мене другий стрик взяв. Ну мені там файно, там вони були богачі, у їх дітей не було і вони мене взяли. Мені там дуже добре було, їсти було шо. Вони мені мешти купили, тямлю такі... червоні, ну але так ня дусили». Системний аналіз динаміки переселенських бойківських говірок в нових умовах є предметом розгляду окремих розвідок. Див., наприклад, Л. Фроляк, *Функціонування ідіолекту з південно-*

антропонімічна система та система мікротопонімів, які співвідносяться з відповідними денотатами, збереглися лише в пам'яті представників найстаршого покоління разом з пам'яттю про село, його мешканців, сільський побут, сільські події та навколишню природу тощо. Елементи ономастичної системи вихідної говірки актуалізувалися лише у спогадах про минуле, про рідне село. Так, переселенка із с. Мочари у розповіді про рідне село пригадує прізвища та імена односельців, рід занять та розташування їхніх осель на вулицях, різні цікаві історії про селян, загалом називаючи в одному тексті більше 40 власних назв. Ономастикон втрачених сіл зафіксовано також у друкованих працях, які присвячено переселенню, відвіданню рідних місць²¹, а отже, молодше покоління може ознайомитись із ним. Однак, не прив'язані до конкретних образів і реалій, ці оніми (назви місць, кутків села, навколишніх географічних об'єктів, власні назви людей) залишаються у пасивному словнику молоді або й зовсім нею не засвоюються.

Записи початку 2000-х – 2010-х років виявили, що представники середнього покоління (діти переселенців та переселенці, які приїхали на Донеччину дітьми) говіркою володіли пасивно, тобто знали значення найбільш вживаних бойківських назв побутових предметів, страв, елементів одягу тощо, але переважно вживали назви, які функціонують у степових говірках. Це покоління, виховане у середовищі носіїв східностепових говірок, яке одержало середню освіту в школі з українською мовою навчання, а спеціалізовану середню або вищу освіту – в російськомовних містах. Молодше покоління (онуки переселенців) говіркою не володіло зовсім, усі записані нами в той час тексти можна кваліфікувати як належні до східностепового говору²².

Дещо відмінну мовно-культурну ситуацію спостерігаємо у селах південних надазовських районів Донеччини (колишніх Першотравневого, Тельманівського та Новоазовського), до яких потрапили переселенці із Західної Бойківщини. Оскільки масове переселення носило примусовий характер, досить часто найближчими сусідами переселенців виявлялися носії інших слов'янських або неслов'янських мов, що, з одного боку, сприяло консервації значної частини ознак південно-західної говірки-основи у мовленні членів мікросоціуму, а з іншого – змушувало у спілкуванні з носіями інших мов або діалектів звертатись до наддіалектної лексики, обираючи зі свого словника спільні для західноукраїнських та східноукраїнських говорів мовні засоби та засвоюючи слова та вирази з мови сусідів.

Прикладом може слугувати гетерогенний мікросоціум села Мічуріне Тельманівського (тепер Кальміуського) району. Це було дуже заможне лютеранське село, засноване 1869 року під назвою Грінталь²³, у якому були два цегельних

західною діалектною основою в умовах новоствореного говору, «Українська історична та діалектна лексика» 2003, вип. 4, с. 363-373.

²¹ Дзвони пам'яті (Спогади про Лісковате), Артємівськ 2003.

²² Див.: Л. Фроляк, *Українські східностепові говірки Донеччини*, Дрогобич 2013.

²³ *Грінталь / Grüntal*, [в:] *Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь*, сост. В.Ф. Дизендорф, Москва 2006, с. 134.

заводи, паровий млин та два вітряки, дві школи, церква. Після Другої світової війни німців було виселено.

До Тельманівського району Донецької (тоді Сталінської) області було переселено 399 сімей із села Чорна: 95 сімей (282 особи) до села Мічуріне, 103 – до Староласпи, і 201 сім'ю – до селища Тельманове. При цьому деякі родини було розділено між цими селами. Переселенці з Чорної, які потрапили до сусідніх сіл, спілкувалися між собою, оскільки села розташовано близько одне від одного. У селі Мічуріне, як і у Тельмановому, депортованим бойкам було виділено для будівництва окрему вулицю, але, як розповідають старожили, спочатку це було малоприсадне для зимівлі житло²⁴, тому частина прибулих змушена була квартирувати у місцевих мешканців. Лише в 1960-х роках почали зводити свої будинки.

Як свідчить переселенець з Чорної, який приїхав до Мічуріного в дорослому віці, малолюдне після депортації німців село дозаселили вихідці з Росії (переважно з Курщини), пізніше сюди переселили західних бойків і лемків: *Шістдесятих років, як почали строїця, хати строїли уже нормальні, вулиці широкі, це було німецьке усе ... німців вивезли, понаїжджали руски, в основном курские били, потому ми приїхали, потому ще добавили, іще поїхали тудя, за... агітіровать за переселенцями* (запис 2003 р.).

Нелегкі умови виживання на новому місці виявлялися ще й у тому, що не скрізь місцеві мешканці сіл, до яких переселялися бойки, приймали їх радо. Багато хто під впливом радянської пропаганди був наперед налаштований проти переселенців, люди з острахом чекали, що приїдуть «западенці», «бандери», потім не сприймали релігійності новоприбулих, їхньої вірності традиціям, звичували у відьомстві²⁵ тощо. Як розповідає етнограф Дарія Петречко, «ніде було купити одяжу і взуття. Носили те, що привезли з собою з Чорної, майже все було з домотканого полотна. Місцеві мешканці сміялися з нас. Їхній побут відрізнявся від нашого. Вони не вишивали, не писали писанки»²⁶.

Молодь також ділилася на групи. Як згадують тодішні школярі, були образи й бійки між місцевими школярами і дітьми переселенців, зокрема у Тельмановому, де було дві російські школи (колись німецько-російські) та початкова українська.

Старше покоління бойків так до кінця і не прижилося на Надазов'ї, люди дуже тужили за своїм краєм: «Страшно хотілось поїхати тудя, на родину, де ми жили. Це я все помню, всі стежки, всі дерева! Мені кажеця, ятби мене спустив на вертольоті, я би знав усі дерева, но!» (переселенець з Чорної).

Як і у Званівці, переселенці до Мічуріного спочатку брали шлюби між своїми, пізніше вже з'явилися мішані родини, коли молодь почала виїжджати на навчання до міста.

²⁴ Див. також: І. Кручик, *Степові горяни*, «Український тиждень» 2011, № 46 (211).

²⁵ Інформацію подаємо, спираючись на власні записи текстів від мешканців с. Мічуріне.

²⁶ Див.: *Депортовані назавжди бойки та лемки: хто вони та як опинилися на Сході*, «Район історія» 19.07.2021, [в:] <https://history.rayon.in.ua/topics/388229-deportovani-nazavzhdi-boiki-ta-lemki-hto-voni-ta-ia-opinilisia-na-shodi> (29.07.2021).

Мешканці села усвідомлюють мовно-етнічну гетерогенність свого мікросоціуму і те, що єдиної говірки в Мічуріному не виробилось: «У нас Мічуріне в основному переселенці. Трохи греків, трохи німців. Я сама за грека вийшла, а я українка. Старомар'ївка – там переселенці, як вони кажуть, ми западенці» (уродженка Мічуріного, 1936 р.н.).

Російськомовна переселенка з Уралу так характеризує своє спілкування із селянами та мовлення переселенців із Західної України:

В пиіят восьмом году ми сюда пріехали. Он сам уральській, ми більше поруски разговаріваем. Но еслі хто по українські, то і ми. А тут же больше переселенци, посвоему разговарівайут, по западенскі. Я по первості їх не понимала. У ніх два языка. Одні лемкі, одні бойкі. «Лем пішлам дівчатискам зварила лáпши з молóком». А оні всьоравно посвоему, молодьош свой язык переломала, а старікі посвоему (запис 2002 р.).

Мовлення найстаршого покоління переселенців до Мічуріного також було неоднорідне щодо збереження питомих рис бойківських говірок. Найбільше як лексичних, так і граматичних ознак вихідної говірки містять спогади про минуле, розповіді про дитинство, про самé переселення. Діти переселенців переважно засвоїли східностепову говірку, у їхньому мовленні майже немає рис бойківського говору: «та тоді багато переселилося, ціле село виселили. Поселили тут і в Старій Ласпі, і в Тельманові... А потом порозіжджалися кругом, хто де міг, і всьо...» (переселенка з Чорної, під час переселення була дитиною).

Сприяло втраті колективної пам'яті, а отже й рідної говірки, також те, що переселенці побоювалися говорити дітям правду про переселення, прагнули їх оберігати від негативного ставлення місцевих мешканців та влади. Це призвело, зокрема, до того, що нащадки переселенців переважно не асоціюють себе з етнічною групою, до якої належали їхні пращури, а отже й не ототожнюють материнську говірку з бойківським говором. Подібну ситуацію зі збереженням пам'яті про свою етнічну належність відзначає Іван Ніточко, пишучи про самоідентифікацію нащадків бойків, яких було переселено до с. Маринового на Одещині²⁷. Про це свідчить і висловлювання деяких мешканців села Мічуріне, батьки або діди яких були вихідцями з Чорної: «Бойки нас називають, а то лемки. А чого – я і сама не знаю...» (переселенка з Чорної, під час переселення була малою дитиною).

Таким чином, якщо компактність переселення сприяла збереженню звичаїв, традицій бойків та лемків, переселених до Тельманівського району, то гетерогенність мовного оточення та досить конфліктогенна ситуація розкитували говірку переселенців, сприяли, з одного боку, консервації говірки у мовленні старшого покоління, а з іншого – засвоєнню нащадками переселенців домі-

²⁷ І. Ніточко, *Остання депортація...*, с. 10.

нантною степовою говірки або літературної української мови, а в разі переїзду до великого міста, досить часто – донбаського варіанту російської мови.

Важлива роль у соціальній адаптації бойків-переселенців, у їхній мовно-культурній інтеграції до нового мікросоціуму, а також у збереженні етнічної та національної самоідентифікації належить школі, зокрема, мові освіти.

В історично-краєзнавчій літературі, а також у оповідях мешканців сіл Званівка, Роздолівка та Верхньокам'янське (Чубарівка), поширена думка, що саме компактне розташування переселенців з Бойківщини у названих селах Донбасу сприяло збереженню не тільки бойківської говірки у громаді, але й української мови загалом, зокрема тому, що лише в цих трьох селах Бахмутського району з 1951 р. викладання в школах велося українською мовою²⁸.

Якщо говорити про роль мови освіти у підтримці статусу української мови в регіоні, то слід пригадати, що до початку Другої світової війни у селах Бахмутського (тоді Артемівського) району функціонували українські школи. Отже, для покоління, яке у 30-40-х роках вчилася в українських школах Донбасу, було природним те, що їхні діти у 50-60-х роках здобувають шкільну освіту українською мовою. Таке ставлення було притаманне селам з міцною домінуючою українською говіркою. Тому, говорячи про причини призупинення русифікації таких українських сіл, як Званівка, Роздолівка, Чубарівка, слід зважати на взаємодію таких чинників, як: з одного боку, збереження україномовного навчання у школах громади після 1951 року завдяки етнічному складу населення та, з іншого – підтримка функціонування української мови у повсякденному спілкуванні завдяки сильному україномовному (говірковому) оточенню.

Безперечно, вплив школи на збереження говірки був неоднозначний. Загальновідомо, що у 50-70-х роках ХХ ст. радянська мовна політика була спрямована на витіснення місцевих діалектних особливостей нормами загальнонародної мови і завдання боротьби з діалектизмами стояло насамперед перед шкільними учителями²⁹. Про це також згадують у своїх спогадах переселенці до Званівки, Роздолівки, Козацького, Мічуріного та інших сіл: «вчителька сварилася, як що посвоєму скажеш, а діти сміялися» (жінка, 1940 р.н.). У своїх спогадах про дитячі роки мешканка Званівки (на момент переселення їй було 10 років) розповідає, що у школі вчителі за правильну, але «неграматичну» відповідь, тобто за вживання діалектних форм, занижували оцінки³⁰ і таким чином сприяли нівелюванню у мовленні учнів говіркових рис, як бойківських, так і східностепових.

Слід підкреслити, що руйнівним чинником для українського діалектного простору стала русифікація вищої школи та середньої спеціальної освіти. Випускники українських шкіл (в тому числі Званівської і Мічурінської) змушені

²⁸ Я. Пасічко, «Акція-51»..., с. 155.

²⁹ Див.: К. Карунік, *Боротьба з діалектизмами як складник мовної політики в Радянській Україні (1945-1991)*, [в:] *Ukrainistika: minulost, prítomnost, budoucnost. III. Ukraїnistika: minule, sучasne, майбутнє. III. Jazyk. Mova*, Brno 2015, с. 225-232.

³⁰ Я. Пасічко, «Акція-51»..., с. 155.

були продовжувати освіту російською мовою³¹. Таким чином, незважаючи на те, що обидва з досліджуваних осередків розселення бойків на Донеччині знаходилися на порівняно значній відстані від найбільших русифікованих міст, мова міста опосередковано впливала на мову мешканців сіл, привносячи до неї елементи суржику у мовленні нащадків бойків, які виїжджали з рідного села до міста і там переходили на спілкування російською мовою як у професійній сфері, так і у побуті.

На протипагу процесам русифікації, українськомовна шкільна освіта, безперечно, сприяла збереженню національної самоідентифікації носіїв як бойківської говірки, так і степових говірок, відносила випускників сільських українських шкіл до українськомовного населення. Вагомим доказом цього є, зокрема, те, що, за даними перепису 2001 року, 81,98 % мешканців гетерогенного мікросоціуму села Мічуріне зазначили рідною мовою українську, 17,84 % – російську, 0,09 % – молдовську та польську мови³².

Висновки

Спостереження довели необхідність комплексного врахування мовних і позамовних факторів, які впливають на збереження / занепад етнокультурних та мовних ознак переселенців до спорідненого або мішаного культурного середовища.

Мовно-культурні умови адаптації переселенців з Бойківщини у досліджуваних мікросоціумах відрізнялися насамперед наявністю / відсутністю цілісного соціуму-реципієнта з домінантною говіркою, а також незначною / значною конфліктогенністю ситуації.

Для обох груп переселенців характерною була значна чисельність та компактність заселення, що на початковому етапі сприяло збереженню мовно-культурних особливостей старшого та середнього покоління переселенців.

У межах мікросоціуму Званівської громади, якій притаманна була домінантна східностепова говірка, нащадки носіїв бойківської культури зазнали повної мовної та часткової культурної асиміляції вже у другому поколінні переселенців: незначні мовні і звичаєві відмінності зберігалися на рівні індивідуального мовлення та елементів побуту окремих родин. Мовно-соціальної асиміляції сприяли також мішані шлюби.

В умовах гетерогенного мікросоціуму за відсутності домінантної сільської говірки переселенці до Мічуріного та навколишніх сіл у першому та другому поколіннях довше зберігали питомі мовні та культурні особливості. Конфліктогенність ситуації сприяла розпорошенню бойківської спільноти та втраті наступними поколіннями пам'яті про їхнє походження.

³¹ Див. також: І. Кручик, *Степові горяни...*

³² *Рідні мови в об'єднаних громадах – 20 років (по) тому*, [в:] <https://socialdata.org.ua/projects/mova-2001> (06.05.2024).

Важливим чинником у обох випадках була мова шкільної і середньої спеціальної та вищої освіти. Якщо українська мова сільської школи сприяла збереженню національної (не етнічної) самоідентифікації бойків та їхніх нащадків, то російська мова вищої освіти та русифікованих міст стала руйнівним фактором для українських діалектів у цілому.

Таким чином, релевантними для збереження / втрати питомої говірки та культурних особливостей переселенців з Бойківщини на Донеччину виявилися: компактність переселення, наявність / відсутність домінантної говірки мікросоціуму-реципієнта, відносна гомогенність / значна мовно-культурна гетерогенність новоутвореного мікросоціуму, ступінь конфліктогенності ситуації, мова освіти, мова русифікованих міст.

На сьогодні вилюднення сіл та містечок Донеччини внаслідок війни вимагає особливої уваги дослідників до мовно-культурної ситуації у регіоні та удосконалення методології її дослідження.

References

- Chebrets' Yu., *Deportovani nazavzhdy. Boyky ta lemky: khto taki ta yak opynylysy na Skhodi*, «Hromada Skhid» 2020, № 19 (28), [v:] <https://gromadaskhid.com.ua/depotovani-nazavzhdy-hto-taki-boyky-ta-lemky-i-yak-opynylysy-na-shodi>.
- Deyneha M., *Spohady staroho veterana pro svoyu «malu bat'kivshchynu», selo Zvanivka v Ukrayini*, «Visnyk natsional'noho universytetu „L'vivs'ka politekhniky»» 2003, № 493.
- Dzvony pam'yati (Spohady pro Liskovate)*, Artemivs'k 2003.
- Frolyak L., *Funktsionuvannya idiolektu z pivdenno-zakhidnoyu dialektnoyu osnovoyu v umovakh novostvorenogo hovoru*, «Ukrayins'ka istorychna ta dialektna leksyka» 2003, vyp. 4.
- Frolyak L., *Ukrayins'ki skhidnostepovi hovirky Donechchynu*, Drohobych 2013.
- Grintal' / Grüntal*, [v:] *Nemtsy Rossii: naseleennye punkty i mesta poseleniya: entsyklopedicheskyy slovar'*, sost. V.F. Dizendorf, Moskva 2006.
- Hovirky Chornobyl's'koyi zony. Teksty*, upor. Hrytsenko P.Yu., Kyiv 1996.
- Hrytsenko P., *Dialektna mezha jak idiolohema linhvistychnoyi heohrafiyi*, [v:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, Białystok 2003.
- Hrytsenko P.Yu., *Doslidzhennya Chornobyl's'koyi zony na tli inshykh dialektnykh system*, [v:] *Hovirky Chornobyl's'koyi zony: Systemnyy opys*, Kyiv 1999.
- Hrytsenko P., *Hovirky Chornobyl's'koyi zony s'ohodni*, [v:] *Polissya: mova, kul'tura, istoriya: Materialy mizhnarodnoyi konferentsiyi*, Kyiv 1996.
- Hrytsenko P.Yu., Voronych H.V., Doroshenko L.I. ta in., *Hovirky Chornobyl's'koyi zony: Systemnyy opys*, Kyiv 1999.
- Hrytsenko P.Yu., *Reduktyvna hovirka*, [v:] *Ukrayins'ka mova: entsyklopediya*, Kyiv 2004.
- Karunyk K., *Borot'ba z dialektyzmamy yak skladnyk movnoyi polityky v radyans'kiy Ukrayini (1945-1991)*, [v:] *Ukrayinistika: minulost, přítomnost, budoucnost. III. Ukrayinistyka: mynule, suchasne, maybutnye III. Jazyk. Mova*, Brno 2015.
- Klyashorna N.O., *Aksiya-51. Ostanni svidky*, Vinnytsya 2006.
- Kolesnykov A., Delyusto M., *Problemy zberezheniya y rozvytku idiomiv u polilinhval'nomu mezhyrichhi Dnistra i Dunayu*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, nr 4.

- Kruchyk I., *Stepovi horyany*, «Ukrayins'kyu tyzhden'» 2011, № 46 (211).
- Laher O., *Doroha v odyn kinets'. Istoriya pereselennya boykiv i lemkiiv na Donbas na prykladi odniyei rodyny (monoloh)*, «Vil'ne radio» 11.09.2022, [v:] <https://freeradio.com.ua/doroha-v-odyn-kinets-istoriia-pereselennia-boikiv-i-lemkiiv-na-donbas-na-prykladi-odniiei-rodyny-monoloh/>.
- Nitochko I.I., *Ostannya deportatsiya. Do 60-richchya prymusovoho pereselennya 1951 roku*, Odesa 2011.
- Pasichko Ya., «*Aktsiya-51*» (analiz fondovoyi kolekcii Natsional'noho muzeiu istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni. Memorial'nyy kompleks, «Viys'kovo-istorychnyy merydian» 2018, vyp. 22.
- Petrenchko D., *Vtracheni ukrayins'ki sela. Chorna*, Broshniv-Osada 2010.
- Rasulova O., *Za liniyeyu pam'yati. Nashchadky boykiv i lemkiiv Donbasu*, «LB.ua» 02.01.2021, [v:] https://lb.ua/society/2021/01/02/474270_liniiyeyu_pamyati_nashchadki_boykiv_i.html.
- Ridni movy v obyednanykh hromadakh – 20 rokiv (po)*, [v:] <https://socialdata.org.ua/projects/mova-2001>.
- Ryabets' L., *Hovirky Chornobyl's'koyi zony v leksykohrafichnomu opratsyuvanni*, «Visnyk Kyyv's'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Fol'klorystyka» 2021, № 1 (29).

ПРО АВТОРА

Любов Фроляк – доктор габілітований гуманітарних наук в галузі мовознавства, професор Кафедри слов'янського мовознавства Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. **Вибрані публікації: монографія:** *Українські східностепові говірки Донеччини*, Дрогобич 2013. **Статті:** *До питання про рефлексію *ĕ, *e, *o в північнопідляських говірках: дифтонги в текстах пісень з Північного Підляшшя*, [w:] ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych OL PAN 2020, s. 87-100; *До питання про мову регіональних варіантів української балади «Ой у полі жито»*, [in:] *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* Діалог мов – діалог культур. Україна і світ, München 2020, S. 227-238; *Українська мова Північного Підляшшя як варіант української літературної мови*, [in:] *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* Діалог мов – діалог культур. Україна і світ, München 2019, S. 183-191; *Семантика і структура намогильних написів православних некрополів польсько-східнослов'янського пограниччя*, [w:] *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, Lublin 2011, s. 51-70; *Мова особистості у системі діалектів різного туну*, [w:] *Z lubelskich badań nad Słowiańszczyzną wschodnią: księga dedykowana Profesorowi Michałowi Lesiowowi*, Lublin 2010, s. 127-136.

ORCID: 0000-0002-6305-2604

Email: lyubov.frolyak@mail.umcs.pl